

1. poglavje

Razsvetljenje

LE MALOKAJ V ZGODOVINI mišljenja je bilo predmet toliko nesoglasij kot razsvetljenje. Kot zgodovinski fenomen razsvetljenje istovetimo z intelektualnim gibanjem v Evropi 18. stoletja – gibanjem, za katero so značilne nekatere posebne ideje, a tudi zavezanost njegovih privržencev ukvarjanju s širšo javnostjo bralcev in praktikov. Toda že v 18. stoletju so verjeli, da pomen razsvetljenstva presega njegove neposredne zgodovinske okoliščine: obetalo naj bi novo, izrecno moderno razumevanje mesta človeških bitij v svetu in korenito izboljšanje človekovega položaja. Odtlej je bilo vprašanje, kaj je razsvetljenje, predmet kritičnih razprav tako filozofov kot zgodovinarjev v vsem 19. in 20. ter tudi 21. stoletju. Če nič drugega, se zdaj o tem, zakaj je razsvetljenje »še vedno pomembno«, razpravlja več kakor kadarkoli v preteklosti.

Namen te knjige je orisati, kaj je bilo razsvetljenje v kontekstu 18. stoletja, in razložiti, zakaj je bilo odtlej predmet toliko sporov. Ključ do razumevanja razsvetljenstva, tako pravim, je spoznanje, da je bilo od samega začetka povezano s »filozofijo«, kakor so ta pojem različno razumeli v 18. stoletju. Dalje, filozofske ideje »razsvetljenstva« so istovetili z »modernim« in vse bolj z »moderno dobo« samo. Pojasniti je torej treba razsvetljenje kot filozofsko idejo, ki je obstajala, preden je razsvetljenje postalo predmet zgodovinskega proučevanja. Ko so ga v 20. stoletju začeli zgodovinsko proučevati, so odkrili, da je bilo širše, kompleksnejše gibanje, kakor je veljalo prej. Toda razsvetljenje je ostalo tako filozofska ideja kot zgodovinski fenomen in zato ideja, ki je

po svojem smislu in pomenu postala veliko pomembnejša od drugih, čisto zgodovinskih dogajanj. Ne zadeva le akademikov in njihovih študentov, temveč veliko širšo javnost, v kateri marsikdo ostro nasprotuje tistemu, kar meni, da razsvetljenstvo zagovarja. Ta knjiga ne bo odprla oči sovražnikom razsvetljenstva, upam pa, da bo morda popravila nekatere napačne predstave in ponudila svež pogled.

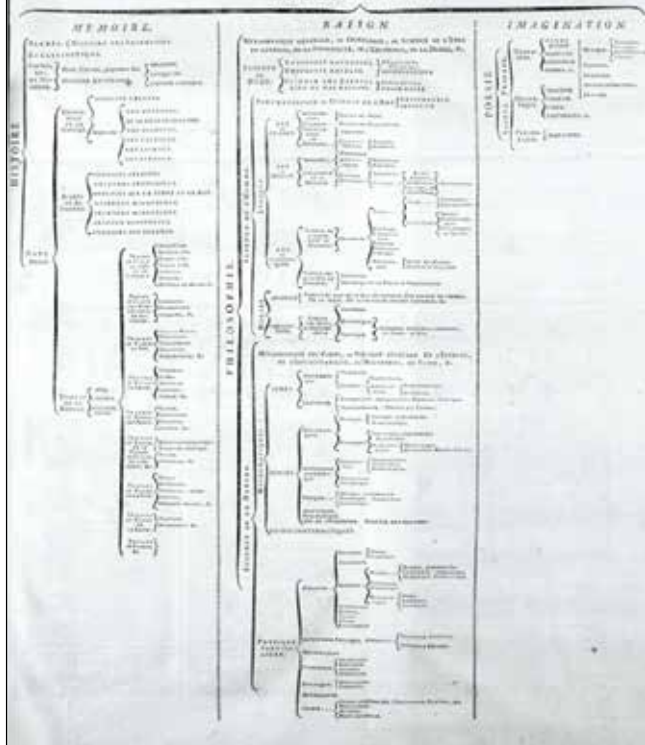
Za rekonstrukcijo tega, kaj je razsvetljenstvo bilo in kaj je postalo, se moramo najprej lotiti vprašanja definicije in začeti v samem 18. stoletju.

Sočasne definicije

Besedo »razsvetljenstvo« so prevajali na veliko načinov. Ali bolje, sam angleški izraz *enlightenment* (razsvetljenstvo) je prevod, skovan proti koncu 19. stoletja iz dveh različnih izrazov, ki sta bila v rabi v 18. stoletju: iz francoskega *lumières* in nemškega *Aufklärung*. Obema je skupna ideja »luči«; toda francoski samostalni je v množini, pri nemškem pa ne gre toliko za sij luči, temveč za proces razsvetlitve. Luč je imela takrat močno religiozno konotacijo: Kristus je bil luč sveta, luč, ki ji odpremo svojo dušo. Imela pa je tudi starejšo povezavo s filozofijo, vse tja do Platona. Luč je vednost o resničnem, ki jo dosežemo, ko zapustimo votline, kjer nam zidovi predsodkov in nevednosti zatemnjujejo pogled. To povezavo je na začetku 18. stoletja obnovil Bernard de Fontenelle (1657–1757), tajnik Akademije znanosti v Parizu, ko je izrecno poistovetil »lumière« z »un *esprit philosophique* presque tout nouveau« – s skoraj popolnoma novim filozofskim duhom. Jean D'Alembert (1717–1783) je leta 1751 povezavo med filozofijo in »napredkom« *lumières* že kot svetinjo shranil v »Uvodu« v prvi zvezek velike *Enciklopedije ali metodičnega slovarja znanosti, umetnosti in obrti*, ki jo je urejal skupaj z Denisom Diderotom (1713–1784).

·SYSTÈME FIGURÉ DES CONNOISSANCES HUMAINES.

ENTENDEMENT.

1. Drevo vednosti iz D'Alembertove in Diderotove *Enciklopedije*. Ideja drevesa vednosti ali »sistematične upodobitve človeške vednosti« ni bila izvirni prispevek *Enciklopedije*, vendar je D'Alembertu omogočila, da je svojo »genealogijo« razumevanja ponazoril v grafični obliki.

D'Alembert je z »Uvodom« hotel dati intelektualni okvir *Enciklopediji* kot celoti. S tem namenom je predstavil tako tisto, čemur je rekel »genealogija« človeškega razumevanja, kakor tudi zgodovinsko poročilo o napredku – »les progrès« – vednosti od 16. stoletja dalje. Z »genealogijo« razumevanja je mislil njegov izvor v čutih: ideje izhajajo bodisi neposredno iz občutkov bodisi reflektivno prek naknadne kombinacije in primerjave različnih idej. To resnico sta priznavali antična in celo sholastična filozofija, toda malo pred tem so ji nasprotovali s tezo o obstoju vrojenih idej. Na področju narave matematika morda ureja našo vednost, vendar ta konec koncev izhaja iz izkustva. V odnosu do nas samih so najpomembnejše veje vednosti tiste, ki jih spodbujajo samoohranitvene potrebe. To vključuje proučevanje jezikov, v katerih komuniciramo, zgodovine kot zapisa izkušenj ter morale in politike. Le v odnosu do umetnosti ali veščin, vključno z mehanskimi veščinami, čuti ne zadostujejo, se pravi, da jih je treba dopolniti z domišljijo (slika 1).

Pri obravnavi zgodovine »napredka« vednosti je D'Alembert angleške filozofe prejšnjega stoletja – Bacona, Newtona in Locka – pozdravil kot moderne predstavnike razlage, da razumevanje izhaja iz čutov. Zmota o vrojenih idejah je – žal – povezana s francoskim filozofom Descartesom. V tem stoletju pa so Francozi Descartesa zavrnil in sprejeli na čutih utemeljeno Lockovo filozofijo; med njenimi privrženci so bili Voltaire, Montesquieu, Condillac in Buffon.

S tem ko je D'Alembert *lumières* povezal s to posebno filozofijo, je razsvetljenstvo izrecno postavil ob bok tistemu, za kar so se zavzemali »moderni« v nasprotju s »starimi«. To je storil s svojo opredelitvijo v takratni razpravi ali *querelle* med »starimi in modernimi« o primerjalnih prednostih književnosti in filozofije stare Grčije in Rima ter moderne Evrope. D'Alembertova naklonjenost modernemu mišljenju ni bila izključevalna:

priznaval je, da je tudi stara filozofija vednost pridobivala iz čutov in da je občudovanje starih navdihovalo ožvitev učenosti v času »preporoda kulture«* v 16. stoletju. Toda jasno je bilo, da je »filozofija«, ki jo D'Alembert zagovarja, filozofija »modernih«. Poleg tega je to filozofijo povezoval s pojavom, ki mu v zgodovino pisju pravijo »znanstvena revolucija« 17. stoletja. Ta Pojem, ki ga zdaj neradi uporabljajo, pretirano poenostavlja kompleksnejši proces širitve in spremembe v več vejah področja, ki so ga sodobniki imenovali »naravna filozofija«. Toda D'Alembert je bil prepričan, da je nedavni napredek v razumevanju narave preobrazil filozofijo in s tem postavil tudi nove temelje za proučevanje človeške družbe.

Do enakega sklepa sta prišla že dva druga filozofa, abbé Condillac (1714–1780) in Škot David Hume (1711–1776). Tako Condillac (*Essai sur l'origine des connoissances humaines*, 1746) kot Hume (*Razprava o človekovi naravi*, 1739–1740) sta vsak svojo razpravo predstavila kot razvijanje implikacij Lockovega zagovora čutne osnove idej. Condillac je iz svoje razlage razuma naredil osnovo za novo razlago izvora jezika in s tem vse človeške kulture, medtem ko je Hume razglasil, da ni njegova ambicija nič manj kakor izdelava nove »znanosti o človeku«. Čeprav D'Alembert v času, ko je pisal »Uvod«, menda ni poznal Humovega prispevka, je bila njegova izbira filozofije, ki jo je enačil z *lumières*, skladna s prevladujočo težnjo v tedanji francoski in britanski intelektualni kulturi.

Seveda so bili v tistem času v veljavi tudi drugi filozofski sistemi, zlasti materializem holandsko-judovskega filozofa Baruha Spinoza (1632–1677) in racionalizem nemškega polihistorja Gottfrieda Leibniza (1646–1716). Po Spinozi sta bog in narava preprosto različna »modusa« iste »substance«: bog se manifestira povsod

* V izvirniku *renaissance des lettres*; *lettres*: književnost in znanosti v najširšem smislu. (Vse sprotne opombe so uredniške.)

v naravi in narava je bog. Bog torej nad naravo ne uveljavlja zunanje, »previdnostne« moči; narava je vselej že determinirana sama v sebi. Kot bomo videli v drugem poglavju, bi nekateri zgodovinarji zdaj radi tesno povezali Spinozovo »monistično« metafiziko in »radikalno razsvetljenstvo«, katerega prioriteta je bila kritika religije. Nasprotno sta Leibniz in njegov privrženec Christian Wolff (1679–1754) zagovarjala možnost holističnega razumevanja sveta: med naravnimi silami in človeškimi akterji poteka interakcija v harmoniji, ki jo je odredil bog, a je dostopna človeškemu umu. Možnost metafizike, utemeljene na vnaprej določenih (apriornih) prvih načelih pa je bila po drugi strani izhodišče za oblikovanje nove »kritične« filozofije Immanuela Kanta (1724–1804) v sedemdesetih letih 18. stoletja (slika 2).

2. **Immanuel Kant (1724–1804), eden največjih filozofov 18. stoletja in kar vseh časov, se je rodil, živel in umrl v Königsbergu v takratni Vzhodni Prusiji oziroma današnjem Kaliningradu.**

Še več, na tej točki se je pojavila nova povezava med filozofijo in razsvetljenstvom kot alternativa tisti, ki jo je začrtal D'Alembert. Leta 1783 je bila raba nemškega pojma

Aufklärung že tako pogosta, da je pisec prispevka za *Berlinische Monatsschrift* iskal razlago z neposrednim vprašanjem: »Was ist Aufklärung?« – »Kaj je razsvetljenje?« Odgovori so *Aufklärung* večinoma istovetili bolj s filozofijo kakor z religijo. Za Mosesa Mendelssohna (1729–1786), vodilnega judovskega filozofa tistega časa, je razsvetljenje pomenilo teoretsko razumevanje in bi ga morali imeti za nepogrešljivega pomočnika kulture in izobraževanja.

Najslavnejši pa je bil odgovor Immanuela Kanta. V eseju »Odgovor na vprašanje: kaj je razsvetljenje?« (1784) je Kant *Aufklärung* definiral kot svobodo, da javno uporabljamo svoj um z namenom osvobajanja človeštva od nedoletnosti, ki si jo je samo vsililo. Z »umom« je imel Kant v mislih filozofijo, ki jo je zarisal v svoji *Kritiki čistega uma* (1781), kjer je dokazoval, da je um, ki proizvede apriorne, kategorične propozicije vzroka in substance, prvi pogoj za naše razumevanje tako fizičnega kot moralnega sveta.

Kant je v spisu »Odgovor na vprašanje: kaj je razsvetljenje?« izrecno priporočil uporabo uma v zadevah religije, očiten pa je njegov namen, da um uporabljamo v vsaki zadevi, ki bi bila lahko v dobro človeštva. Z »javno« uporabo uma je Kant mislil njegovo svobodno izražanje v tisku; postavil jo je nasproti »privatni« dolžnosti ljudi na javnih položajih – državnih uradnikov, duhovnikov, izobražencev in državljanov na splošno – da izpolnjujejo pogoje svoje službe. Tako naj duhovnik ne bi dvomil o prepričanju svoje cerkve, kadar pridiga, ali profesor o zahtevah svoje katedre v svojih predavanjih; oba pa bi morala imeti svobodo, da nagovorita svoje sodržavljanke in svojega kralja glede splošnih javnih zadev. Tako kot Mendelssohn je bil Kant prepričan, da je pruski kralj Friderik II. razumel njegovo sporočilo: to je »čas razsvetljenstva, stoletje *Friderika*«, je razglasil. Vendar to še ni bilo »razsvetljeno obdobje« – Kant ni bil tako prepričan o Friderikovem nasledniku, ozkoglede